

Мемуаристика

Микола Василенко

ІСТОРІЯ МОГО ПРИВАТ-ДОЦЕНТСТВА

(Уривок із спогадів)*

I

Різдвяні Свята 1905 року, як завжди, провадив я у батьків на селі, в Єсмани.

Наприкінці 1905 року залишився я єдиним редактором «Киевских Откликов»: М. В. Ратнер все більше захоплювався активною політичною працею, мало часу бував в редакції й тільки іноді вмщав в газеті «передові» статті та фейлетони за підписом — М. Борисов.

Обов'язки секретаря редакції виконував О. Ф. Саліковський; він, разом із проф. В. Я. Железновим, підписував газету, як відповідальний редактор.

Мирно в сільській тиші, зустрів я 1906 рік і хотів залишитися на селі до Водохрищ. Але другого, або третього січня одержав я три-вожну телеграму від О. Ф. Саліковського. Він категорично вимагав, щоб я повернувся. Справа була така: О. Ф. Саліковського було при-тягнуто до відповідальности й цензор О. О. Сидоров наказав зняти підпис Саліковського з газети, як відповідального редактора.

Я приїхав негайно до Києва. Правда, залишився другий відпо-відальний редактор — проф. В. Я. Железнов, але за умовою він від-погідав тільки за економічний відділ. Так було повідомлено й цен-зора О. О. Сидорова. Треба було шукати іншого редактора. Затягати справу було неможливо тому, що Сидоров підготував закриття «Киев-ских Откликов» і намагався всіма засобами псувати газеті, бо був переконаний, що газету протегує правитель канцелярії Київського генерал-губернатора Н. В. Молчанівський.

Тоді ще не було звичаю висувати на пост відповідального редак-тора осіб мало примітних, нецікавих для адміністрації. Тому в Києві багато видатних діячів, як проф. І. В. Лучицький, В. П. Науменко та інші сіли на лаву підсудних, як відповідальні редактори.

Знайти відповідального редактора для «Киевских Откликов» було дуже тяжко. Проте, час не чекав і О. О. Сидоров щодня нагадував про це. Тому я, зважаючи на настирливі переконання товаришів по виданню, погодився прийняти обов'язки відповідального редактора «Киевских Откликов».

---

* Мову спогаду зберігаємо в первісному вигляді. Редакція.

Цей крок був дуже невдалий. Не пройшло двох тижнів, як я був притягнений до відповідальності. Далі було закрито «Киевские Отклики» за розпорядженням міністра внутрішніх справ Дурново, переведено обшук та повну руйнацію видання. Мене було заарештовано, але через два тижні звільнено. Про це я сподіваюся розповісти іншим разом.

Природно, що моїм захисником на суді став мій товариш по редакції — М. Б. Ратнер. Він тримався системи затягування процесу. Він сподівався, що в зв'язку з відкриттям Державної Думи, буде оголошена загальна амністія. Плян цей не здійснився. Затягання справи тільки пошкодило. Сенатор Кравцов, що був в той час головою департаменту Київської Судової Палати та головував під час листопадової сесії, вважав, як мені переказали, що моя справа несерйозна і що суд скінчиться виправданням. Проте, через два місяці, новий склад суддів, в січні 1907 року, засудив мене на рік ув'язнення в фортеці.

II

У зв'язку з новим становищем з'явилися нові турботи. Державна служба стала неможлива для мене. Я не хотів негайно відбувати кару. Усі радили мені затягати справу. Тоді ширилися чутки про можливе полегшення в справах преси. Крім того мої особисті справи не давали мені можливості негайно відійти від світу. Я став відтягати час відбування кари. Було подано касаційну скаргу до Сенату, цілком безпідставну, бо не було мотивів для касації вироку Палати. Але скарга відтягла термін ув'язнення місяців на три. Далі почалися звичайні «захорювання», медичні обслідування, відсутність з Києва, і я тільки через півтора року після вироку, в жовтні 1908 року, сів на 9 місяців в Петербурзьких «Хрестах». Чверть терміну — з 12-ти місяців — було скорочено тому, що я відбував кару в фортеці не в загальній камері, а в камері для одної людини (в «одиначці»).

Не зважаючи на те, що я скінчив Історико-філологічний факультет Дорпатського (пізніше Юр'ївського) німецького університету, я ще на студентській лаві цікавився юридичними науками. До цього спричинилося, що до батька мого, що жив на селі, постійно зверталися селяни по поради, і я, коли бував у батьків, теж брав участь у цій побутовій «юриспруденції». Проте, систематичної юридичної науки я до того часу не вивчав.

Кілька місяців після вироку, в травні 1907 року, я зустрів в редакції «Киевских Вестей», що замінили ліквідовані «Киевские Отклики», відомого земського та міського діяча, С. І. Лисенка. Він приїхав з Одеси, де зробив спроби скласти іспити в юридичній іспитовій комісії. Спроба була невдала й він хотів повторити її восени.

— Може й я спробую скласти іспит разом із вами, «за компанію», — пожартував я.

— От і добре. удвох буде веселіше, — підтримував мене С. І. Лисенко.

Ми почали розмовляти і кінець-кінцем жарт перетворився в серйозну справу й я вирішив восени скласти іспити в Одесі, в юридичній іспитовій комісії.

У той же день я надіслав прохання на ім'я міністра народної освіти Кауфмана про дозвіл. Я одержав дозвіл дуже швидко, через місяць, на селі у батьків. Я поїхав туди через тиждень після розмови з С. І. Лисенком, і туди Лисенко обіцяв надіслати програму іспитів та деякі книжки, потрібні для іспитів.

Літо 1907 року я прожив на селі й ретельно підготовлявся до іспитів. На початку жовтня 1907 року я був вже в Одесі. Іспити почалися 11 жовтня.

За цей час сталися істотні зміни в організації іспитів. Попередня комісія з деканом на чолі закінчила свої повноваження і була призначена міністерством нова: на чолі її стояв «заслужений» професор цивільного права О. Г. Загоровський. Тоді Одеса притягала багато людей з різних міст Росії, що хотіли складати іспити. Існувало переконання, що в Одесі легко складати іспити. Призначення нової іспитової комісії налякало людей і чимало їх взяли назад прохання, або зовсім не подали їх. Залишилося біля 10-ти осіб, якщо не менше. Висловлювали навіть сумнів, чи буде іспитова комісія для такого невеликого числа? Але принципово вирішено було, що комісія відбудеться, не зважаючи на мале число тих, що бажали складати іспити.

О. І. Загоровський провів комісію серйозно, коректно, навіть урочисто. Як голова комісії, він був приступний, ввічливий, доброзичливий і в той же час суворий та серйозний. Він зробив іспити публічними: в кімнаті, де відбувалися іспити — в новому будинку університету, на Преображенській вулиці — були десятки людей, які не наважилися складати іспити; дехто висловлював пізні каєття та сум.

Я був найстаршим серед групи, яка тримала іспити. Проте, серед нас не було нікого з так званої «зеленої молоді», що тількищо закінчила університети, навпаки: все це були люди, які вже працювали в державних установах, або брали участь в громадській діяльності, як земські «гласні», земські начальники тощо.

Тільки один із тих, що тримали іспит, здається, був мало підготовлений; він відійшов на початку іспитів; інші всі закінчили іспит не тільки задовільно, але й добре.

З боку О. Загоровського, з яким я тільки тоді познайомився, я зустрів найкраще ставлення до мене. Він стежив уважно за ходом моїх іспитів. Іспити у мене йшли добре й я одержав диплом першого ступеня, а згодом подав О. Загоровському працю про «Уліточні записи».

Іспити тривали два місяці — з середини жовтня до середини грудня. За цей час мені довелося один раз побувати в Києві. Закінчився термін медичної посвідки. Обов'язково треба було знову пройти обслідування у міського лікаря в присутності урядовця поліції. За-

здалегідь умовившись щодо часу, я приїхав до Києва між двох іспитів. Проте, виконати розклад мені не вдалося. У день приїзду я не застав міського лікаря, або він не хотів прийняти мене, бо на другий день він зустрів мене досить брутально, але все ж оглянув. Коли я запропонував йому гонорар, він рішуче відхилив мою руку. Золоті та срібні монети, що я тримав в ній, розсипалися й я, соромлячись та хвилюючись, почав ловити їх та збирати в одне місце. Становище мое було тяжке. З лікарем, про якого я кажу, пізніше ми добре познайомилися і не раз зустрічалися й з інтересом балакали.

Обслідування відбулося на другий день у моєму помешканні. Лікар прийшов до мене з «приставом» Либедського району Вороніцьким, що став пізніше помічником поліцмайстра. Потрібну мені посвідку я одержав і мав можливість ще деякий час жити «на волі» й закінчити іспити.

Обслідування спізнилося на один день щодо терміну, на який я розраховував. Це відбулося на моїх іспитах. Тільки в дорозі, у вагоні, пощастило мені переглянути поспішно потрібні книжки і повторити «набіло». Тому іспит із статистики та адміністративного права склав я тільки задовільно. Я повернувся до Одеси в самий день цих іспитів.

У середині грудня я одержав посвідку про те, що склав іспити юридичного факультету.

Що міг я з ними робити, як використати?

Я остаточно вирішив вписатися до адвокатури. Проте, я не міг стати помічником київських адвокатів. У Києві не було Ради «присяжних повірених», а приймав до адвокатури суд. Не було жадної надії, щоб Київський Окружний Суд дозволив мені, засудженому Київською Судовою Палатою, зробитися помічником «присяжного повіреного» Києва. Тому виходом для мене була Одеса, де вже довгий час існувала Рада «присяжних повірених».

Головою Ради був тоді О. Я. Пергамент, товаришем голови — Т. О. Куликовський, який фактично заступав Пергамента. Пергамент у той час уже покинув Одесу й мешкав постійно в Петербурзі. За посередництвом проф. І. В. Лучицького, я просив О. Я. Пергамента прийняти мене до своїх помічників. Але Пергамент у той час уже перейшов до «присяжних повірених» округи Петербурзької Судової Палати і не міг прийняти мене; він спрямував мене до Т. О. Куликовського і написав йому листа про мене.

Поляк походженням, Т. О. Куликовський був спочатку судовим діячем у Басарабії, а потім переїхав до Одеси і перейшов до «присяжних повірених», які ставилися до нього з великою пошаною. У той час, як я став його помічником, Т. О. Куликовський вже був старий. Його практика занепадала — це він сам сказав мені під час моїх відвідин його, грудневим вечером, коли ми обговорювали мою долю.

Я з'ясував Титові Осиповичу моє становище. Коли я розмовляв із ним, я не потребував практики, а певного становища, яке дало б мені звання помічника «присяжного повіреного» та приналежність до адвокатури. З другого боку мені не хотілося втратити жадного року зо стажу, потрібного для «присяжного повіреного». Я не міг працювати фактично тому, що мусів відбути рік ув'язнення в фортеці. Не міг я тоді думати також про переїзд до Одеси.

Т. О. Куликовський поставився до мене дуже співчуваюче і з виключною увагою пішов мені назустріч. Швидко мене записали як помічника і я пройшов встановлений термін «висіння». Не було поганих «отзывов» про мене, що могли б перешкодити прийняттю мене до помічників «присяжних повірених».¹

На початку 1908 року ми обмінялися з Титом Осиповичем кількома листами. Я писав йому з Києва і він акуратно відповідав мені, завжди починаючи листа інтимно: «Дорогий товаришу». У цьому відбивалося його принципове ставлення до свого помічника. Таким він, вже давно покійний, залишився в моїх споминах.

III.

Я повернувся до Києва в середині грудня й після Різдвяних Свят цілком захоплений був своєю працею, яку мав подати, щоб одержати диплом I-го ступеня. Тему для цієї праці я обрав про «Уліточні записи».

На початку лютого я знову поїхав до Єсмани; якраз у той саме день, на підставі помилкового розпорядження прокурора суду, прийшла поліція, щоб арештувати мене для відбування кари. Я перед тим замельдувався, що їду до Криму і наказ про арешт було надіслано до Криму. А я тим часом мешкав в Чернігівській губернії.

Зима 1907—1908 років затяглася. Сніг почав танути тільки у другій половині березня. Стояли чудові соняшні дні, які змінювали місячні безхмарні ночі. Морози були середні, але вони міцно спаювали свіжий сніг. Ходити та їздити можна було навпростець без дороги, по всім напрямкам.

Під батьківським дахом я відпочивав після напруженої праці попереднього року, багато часу провадив на свіжому повітрі і підготовлявся до наступного дев'ятимісячного ув'язнення.

Моє ув'язнення я вирішив відбувати в Петербурзі, у так званих «Хрестах».

На таке моє рішення вплинуло багато міркувань. Тому що «Хрести» — це була тюрма з одноособними камерами, то термін ув'язнен-

¹ В Одесі звичайно вивішували в помешканні Ради «присяжних повірених» (будинок судових установ Одеси) прізвища особи, яку мали прийняти помічником «присяжного повіреного». Звідси пішов вираз — такий-то висить...

ня в ній скорочувався для мене на три місяці. Ув'язнення в одноособовій камері («одиначці») мало крім того багато переваг. Для в'язнів в фортеці не було обов'язкової праці і в'язні могли використовувати час як завгодно. У Києві в'язні фортеці мешкали звичайно удвох у камері. Перебування в невеликій, постійно зачиненій камері двох людей, навіть близьких один до одного, відсутність зовнішніх вражень, зіпсовані нерви, в наслідок довгочасного браку рухів, повітря — все це утворювало надзвичайно тяжку атмосферу й викликало постійні сварки та суперечки. Інше становище було в одноособових камерах, де людина могла робити, що вона хотіла.

Таємнича завіса, що довгий час ховала внутрішній порядок у «Хрестах», була відслонена деякими депутатами I-ої Державної Думи, які відбували в «Хрестах» трьохмісячне ув'язнення. З їхніх спогадів було ясне: головним засобом проти суму та гніту довгочасного перебування в «одиначці» міг бути тільки систематичний порядок життя, гімнастика й постійна праця.

Усе це я виконував систематично в «Хрестах».

Для постійної праці в «Хрестах» я вирішив підготувитися до іспитів на магістра російської історії. Ця мета давно вже стояла переді мною: незабаром після закінчення університету в 1892 році, одночасно з М. С. Грушевським ми почали магістерський іспит в університеті Св. Володимира в Києві. Іспити довів я майже до кінця. Але моя перевтома спричинилася до того, що я не міг закінчити іспиту з історії Середньовіччя у такого лагідного екзаменатора, яким був професор Ф. Л. Фортинський. Іспит було відкладено, термін пройшов. Умови мого життя склалися так, що я довгий час не міг зосередитись на думці про іспит. І от тепер, коли мені доводилось покинути громадське життя на дев'ять місяців, я вирішив використати цей час, щоб здійснити своє давнє прагнення.

Я домовився з професорами, у яких треба було складати іспити. Вони поставилися сприятливо до моєї думки, дали запитання, дали вказівки, назвали книжки. Я забезпечив себе книжками так, що у мене у в'язниці були під рукою всі книжки, що їх мені вказали київські професори. У Петербурзі в справі здобування книжок мені допомогли професори — І. В. Лучицький та М. І. Кареев. Кареев дав мені деякі зо своїх творів, що стали мені в пригоді в моїй праці.

Початком мого ув'язнення я призначив серпень, щоб на початку весни бути вже дома й на селі поновити сили, які буде втрачено в тюрмі. Прокуророві Київського Окружного Суду я подав заяву, що я переїхав до Петербургу на постійне перебування й там хочу відбути кару; тому просив я спрямувати до Петербургу справу про виконання вироку Київської Судової Палати.

Листування затяглося і справа опинилася в Петербурзі лише наприкінці вересня.

Була небезпека, що «Хрести» переповнені і що туди тяжко потрапити. Проте це було налагоджено завдяки одному видатному урядовцеві Головного Управління Тюрмами, до якого звернувся мій приятель про допомогу.

Літо я прожив спокійно в Есмані, і якось ніхто з нашої родини не думав і не говорив про те, що зиму доведеться мені провести в зовсім інших умовах. Але настав серпень, за ним вересень. Я все частіше помічав сліди сліз, що не встигли висохнути на очах моєї матері. Батько, опершись підборіддям на руку, довше залишався на своєму звичайному місці в нашій сільській ідальні: він щось думав, міркував. Нерідко бувало, що батько й мати раптом замовкали, коли я входив. Ясно, що розмова, якась тривожна, була про мене. Їхня тривога мимохіть передавалася мені. Мій спокійний, холодно-кровний настрій, в якому я перебував все літо, починав зникати.

Батьків лякав рік розлучення. Обом було вже понад сімдесят років. Чи побачать вони мене знову? Їх турбувало мое здоров'я. Як відіб'ються на ньому ці дев'ять місяців «одиночки», та ще в петербурзькому кліматі? Їх мучило те, що я, їхній син, буду сидіти у в'язниці. З цим найтяжче було їм примиритися. Тому більшу частину своїх листів до мене, що їх адресовано було до Петербурзької тюрми, надсилали вони не з села, а з Глухова.

Я виїжджав з дому в день свята, 26 вересня. Братів і сестер не було вже в Есмані. З батьком і матір'ю залишився сам. Це робило розлуку ще більше тяжкою.

Напередодні виїзду був чудовий ясний день вересня. Я сидів в кімнаті, розбирав та складавав свої речі. Раптом чую над собою веселе цвірінкання. Дивлюся — кружляє маленька пташка, політала, політала й вилетіла у відчинене вікно.

У нашій родині було повіря: якщо птах влетить до хати — це свідчить, що незабаром у домі буде покійник. Коли я побачив пташку, я мимохіть піддався цьому забобоні і подумав: «Хто це буде»? Кілька разів я відганяв від себе цю думку, але не міг звільнитися від неї; довелося покинути працю та вийти з хати. Забобонна думка не давала спокою й не один раз поверталася до мене. Про пташку я, звичайно, нікому не сказав.

На другий день треба було їхати. Батько зо сльозами на очах, але твердо, попрощався зо мною. Мати довго й багато разів цілувала, залишала й знову цілувала мене, обливаючись сльозами. Я пригадую, як зараз, її, в сіренькому пальті, що накинуто було на плечі, в кутку нашого передпокою, якоюсь схудлою, ніби вона «зменшилась» за останню ніч.

Ми бачилися з нею тоді в останній раз у житті.²

² Тетяна Дмитрівна Василенко нагло померла в липні 1909 року за кілька днів до звільнення з «Хрестів» Миколи Прокоповича. Брат його, Костянтин Прокопович, приїхав до Петербургу, щоб повідомити його про це нещастя. (Н. П.-В.)